

Magdalena Spryszyńska^{*}

Joanna Koralewska-Samko^{**}

Katarzyna Sadowska^{***}

PŁEĆ I MIEJSCE ZAMIESZKANIA JAKO CZYNNIKI RÓŻNICUJĄCE POZIOM AGRESJI U ADOLESCENTÓW

Streszczenie

Celem badań była ocena, czy występują różnice w poziomie agresywności między dziewczętami a chłopcami w wieku nastoletnim (13–14 lat), a także, czy miejsce zamieszkania (miasto, wieś) różnicuje dzieci między sobą. Badania objęły grupę 189 uczniów z województwa pomorskiego. Specyfiką badań było uwzględnienie dzieci zamieszkających na terenach wiejskich. Otrzymane wyniki pokazały, że ani płeć, ani miejsce zamieszkania nie różnicują poziomu ogólnej agresji badanych uczniów, natomiast statystycznie istotne różnice pojawiają się w rodzajach prezentowanej agresji, co może mieć znaczenie w pracy profilaktycznej z młodzieżą zarówno w domu, jak i w szkole.

Słowa kluczowe: agresja, przemoc, adolescencja.

Abstract

The aim of the research was to find out if there are any differences in aggression levels in teenage boys and teenage girls living both in the city and in the country. Besides, the re-

* Dr, Elbląska Uczelnia Humanistyczno-Ekonomiczna, Wydział Administracji i Nauk Społecznych.

** Dr, Uniwersytet Gdański, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Psychologii.

*** Dr, Uniwersytet Gdański, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Psychologii.

search looked into the question whether the place of residence (be it the city or the country) plays any role in differentiating between students. The research included 189 students from the Pomerania region. What distinguishes the research is the fact that it included the children living in the country areas. The results showed that neither gender nor the place of residence influences general levels of aggression among junior high students. However, the differences are observed in types of aggression which may be of importance in preventive actions in schools as well as in homes.

Keywords: aggression, violence, adolescence.

Wstęp

Agresja u dorastającej młodzieży jest tematem znanym i dość powszechnym, stale obecnym w naszym życiu. Zachowania agresywne dzieci i młodzieży, których konsekwencją może być niedostosowanie społeczne, stanowią istotny problem społeczny¹. Specyfika problematyki okresu życia zwanego adolescencją jest ogromna. Jest to czas przejściowy między dzieciństwem a dorosłością, czas licznych zmian związanych z wyglądem fizycznym, jak i biologicznym – dojrzewaniem². U nastolatka zachodzą zmiany nie tylko biologiczne, ale także psychologiczne. Wymienić tu należy ogrom przeżyć wewnętrznych, często sprzecznych ze sobą dążeń oraz problem radzenia sobie z kierowanymi względem niego niekiedy niespójnymi oczekiwaniami społecznymi³. Poza tym okres adolescencji nazywany jest często okresem burzy, niepokojów i kryzysów, gdyż w tym czasie kształtują się postawy buntu, przeciwstawienia, dążenie do niezależności i dorosłości⁴.

Zmiany, jakim problematyka adolescencji podlega w każdym nowym pokoleniu, sugerują potrzebę stałego i szybkiego wykrywania nowych zależności⁵. Obecnie badania tego okresu życia są tak ważne zarówno dla rodziców, osób współpracujących z młodzieżą, jak i instytucji pomocowych,

¹ A. Bandura, R. H. Walters, *Agresja w okresie dorastania*, Warszawa 1968.

² B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.

³ D. Borecka-Biernat, *Rola reakcji emocjonalnych w regulacji strategii radzenia sobie młodzieży w wieku dorastania w sytuacji konfliktu społecznego*, [w:] D. Borecka-Biernat, M. Cywińska, *Konflikt społeczny w perspektywie socjologicznej i pedagogiczno-psychologicznej. Wybrane kwestie*, Difin, Warszawa 2015, s. 263–287.

⁴ D. Borecka-Biernat, K. Wajszczyk, K. Walęcka-Matyja, *Rozwiązywanie sytuacji konfliktowych. Wybrane problemy*, Difin SA, Warszawa 2019, s. 81–84.

⁵ J. Cichla, B. Skwarek, *Uwarunkowania zachowań agresywnych u gimnazjalistów – wyniki badań empirycznych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2010, nr 146: Współczesne wyzwania polityki społecznej wobec rodziny, s. 202–215.

w celach profilaktyki zachowań młodzieży⁶. W Polsce istnieje nadal niewielka liczba nowych badań dotyczących tego burzliwego okresu życia, a jeśli takie badania istnieją, skupiają się głównie na młodzieży z większych miast. Specyfiką poniższych badań było uwzględnienie dzieci zamieszkałych na terenach wiejskich.

Do tej pory nie wiadomo, czy różnice płciowe w częstości zachowań agresywnych są uwarunkowane biologicznie czy kulturowo. Badania Jersilda⁷ wskazują na brak różnic w zachowaniach agresywnych u dwulatków, ale także coraz wyraźniejsze różnice w tychże zachowaniach wraz z wiekiem między chłopcami i dziewczynkami. Analizy pokazują, że nie zmienia się jednak proporcja w ogólnym poziomie zachowań agresywnych, a jedynie w ich formie. Dziewczynki stosują płacz, krzyk, obrażanie, klótnie, natomiast chłopcy wolą otwartą agresję. Efekt płci, ukazujący różnice w poziomie agresji fizycznej dziewcząt i chłopców, ujawnił się w badaniach A. Bussa, M. Perry'ego i J. Rytel⁸. Poza tym, według D. Niehoff⁹, agresję fizyczną przejawiają chłopcy, zaś werbalną – dziewczęta.

Duże znaczenie mogą tu mieć wzorce kulturowe i społeczne przypisane płci¹⁰. Od chłopca oczekuje się raczej aktywnej postawy („mężczyzna powinien bronić swojego honoru”) niż innych form rozładowania napięcia („mężczyźni nie płaczą”). Dziewczynkom natomiast normy kulturowe zabraniają zachowań agresywnych (negatywne etykiety w stylu „chłopczyca”, „babochłop”). Zachowania agresywne są wynikiem zarówno wpływów zewnętrznych, środowiskowych, jak i wewnętrznych, osobowościowych. Analizując liczną literaturę, wysunąć można tezę o trzech najważniejszych uwarunkowaniach zjawiska przemocy interpersonalnej: patologiczne środowisko rozwoju młodego człowieka (szkoła, rodzina, najbliższe otoczenie), modelowanie agresji (uczenie się jej) oraz społeczne przyzwolenie na agresję. Wydawać się może, że wszystkie te trzy obszary są mniej zagrażające dla uczniów ze środowiska wiejskiego¹¹. Wiadomo, że nabywaniu zachowań agresywnych

⁶ Z. Babska, R. Łapińska, M. Przetacznikowa, H. Spionek, Z. Włodarski, L. Wołoszynowi, M. Żebrowska, *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, PAN, Warszawa 1976.

⁷ J. Ranschburg, *Lęk, gniew, agresja*, WSiP, Warszawa 1993.

⁸ J. Rytel, *Różnice w poziomie agresywności polskich kobiet i mężczyzn w różnym wieku*, „Studia Psychologiczne” 2011, nr 11, s. 65–80.

⁹ D. Niechoff, *Biologia przemocy*, Media Rodzina, Poznań 2001.

¹⁰ J. Ranschburg, *Lęk, gniew, agresja*, WSiP, Warszawa 1993.

¹¹ G. Poraj, *Agresja w wiejskich szkołach*, Instytut Psychologii Zdrowia Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Niebieska Linia nr 4.

przez dzieci sprzyja nie tylko instytucjonalizacja oraz depersonalizacja życia, ale także nadmierne zagęszczenie, anonimowość życia miejskiego, i idąca za tym, dezindywidualizacja jednostek, wymóg ślepego posłuszeństwa wobec autorytetu i społeczne przyzwolenie na bycie przebojowym i twardym, myślenie grupowe, a także dehumanizacja osób będących przedmiotem agresji w mediach¹².

Metodologia badań własnych

Cel badań

Z założeń teoretycznych oraz z wyników wcześniejszych badań sformułowano hipotezy oraz pytania badawcze, na które szukano odpowiedzi:

Hipoteza 1: Brak jest istotnych statystycznie różnic w poziomie agresji ogólnej między dziewczynami i chłopcami.

Hipoteza 2: Istnieją statystycznie istotne różnice w formach prezentowanych zachowań agresywnych w zależności od płci.

Pytanie badawcze 1: Czy miejsce zamieszkania (miasto, wieś) różnicuje badaną młodzież pod względem poziomu agresji ogólnej?

Pytanie badawcze 2: Czy miejsce zamieszkania różnicuje badanych adolescentów pod względem rodzajów prezentowanej agresji?

Narzędzia badawcze

W badaniu wykorzystano Kwestionariusz Agresywności Młodzieży – Reaktywność Emocjonalna (KAM), stworzony przez U. Sajewicz-Radtke, B. Radtke, D. Kalkę¹³. Kwestionariusz składa się z 60 pozycji testowych, do których badany ustosunkowuje się na skali pięciostopniowej. Kwestionariusz przeznaczony jest do diagnozowania poziomu agresji dzieci w wieku 13–16 lat. Narzędzie zawiera 5 skal pomiarowych: agresja bezpośrednia (użycie siły fizycznej w celu wyrządzenia szkody), agresja pośrednia (zachowania mające wyrządzić krzywdę innej osobie, ale z wyłączeniem przemocy fizycznej np. plotki, żarty, krzyk, tupanie nogami), drażliwość emocjonalna (tendencja do negatywnych uczuć), opozycyjność (zachowania przeciw autorytetowi,

¹² E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.

¹³ U. Sajewicz-Radtke, B. Radtke, D. Kalka, *Kwestionariusz Agresywności Młodzieży – Reaktywność Emocjonalna*, Pracownia Testów Psychologicznych i Pedagogicznych, Gdańsk 2010.

walka z normami i zwyczajami), agresja werbalna (wyrażanie nieprzyjemnych emocji). Ogólny wynik testu, czyli suma punktów otrzymanych w poszczególnych skalach, odpowiada ogólnemu poziomowi agresji.

Badana grupa

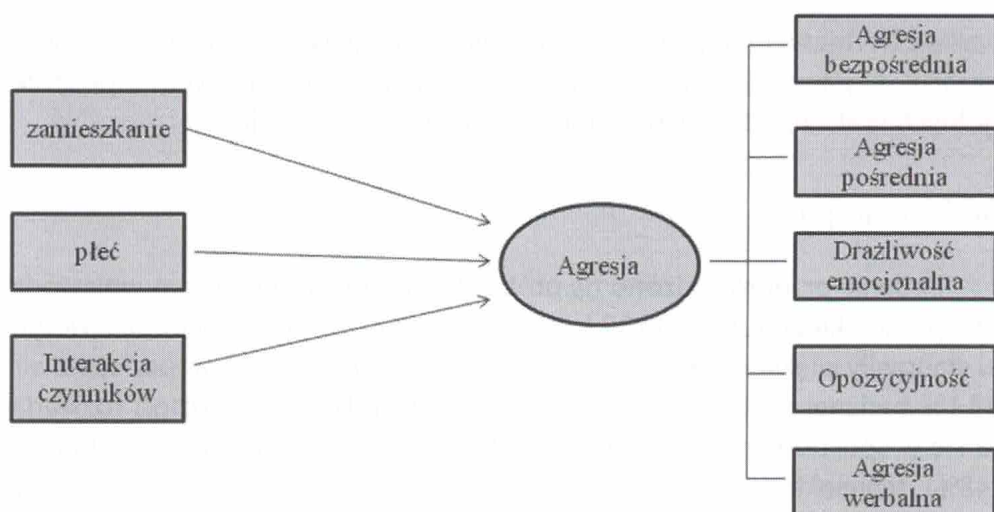
Badanie przeprowadzono na próbie 189 uczniów gimnazjum województwa pomorskiego (od 13 do 17 lat, $M = 14,84$ lat; $SD = 0,78$ roku). Dziewczynki stanowiły większą część grupy badanej (58,7%, $n = 111$). Chłopcy stanowili 38,1% badanej próby ($n = 72$). Z uwagi na wiek liczebność dzieci rozkładała się w sposób następujący: pierwszoklasiści (28%), uczniowie klas drugich (48%), trzecioklasiści (24%). Uczniowie podzieleni byli również ze względu na miejsce zamieszkania (miasto, wieś). I tak, 58,2% badanych nastolatków pochodziła ze wsi ($n = 110$), mieszkańcy miasta stanowili 41,8% próby ($n = 79$). Wymieniona powyżej różnica w liczebnościach chłopców i dziewcząt w próbie była istotnie statystycznie, $\chi^2(1) = 8,31$; $p < 0,05$. Różnice w liczebnościach mieszkańców miast i wsi także okazały się istotne, $\chi^2(1) = 5,08$; $p < 0,05$. Do badania wybrano dzieci z rodzin o średnim statusie finansowym, pełnych, posiadających jedno lub dwoje potomstwa.

Procedura badania

Przed rozpoczęciem badania uzyskano zgody dyrektorów szkół oraz opiekunów prawnych badanych uczniów. Rodzice zostali powiadomieni o celu badania oraz o sposobie wykorzystania wyników analiz. Badania przeprowadzono na terenie szkoły, do której uczęszczali badani. Dzieci wypełniały kwestionariusz samodzielnie.

Model zależności testowanych w badaniu

W oparciu o postawione problemy badawcze i hipotezy oraz o wykorzystane narzędzie badawcze opracowano model szacowanych zależności. Model ten przedstawiono na rys. 1.

Rysunek 1. Model zależności testowanych w badaniu

Źródło: oprac. własne

Wyniki badań własnych

W celu udzielenia odpowiedzi na postawione pytania badawcze przeprowadzono analizy statystyczne przy użyciu pakietu IBM SPSS Statistics. Za jego pomocą przeprowadzono dwuczynnikową analizę wariancji oraz analizę regresji liniowej. Za poziom istotności w niniejszym rozdziale uznano $p < 0,05$.

W pierwszym kroku przeprowadzono testy normalności rozkładu zmiennych ilościowych mierzonych w badaniu. Wynik serii testów Kołmogorowa-Smirnowa, a także miar asymetrii rozkładu zmiennych, pozwalają twierdzić, że wszystkie zmienne ilościowe mierzone testem KAM mają rozkłady zbliżone do rozkładu normalnego (tab. 1). W celu sprawdzenia, czy istnieje wpływ płci i miejsca zamieszkania na poziom agresji ogólnej, przeprowadzono serię dwuczynnikowych analiz wariancji w schemacie międzygrupowym 2 (płeć: męczyzna, kobieta) x 2 (zamieszkanie: wieś, miasto). Zastosowanie tej metody pozwoliło także dowiedzieć się, czy zachodzi interakcja wymienionych czynników we wpływie na zmienną zależną (agresja).

Uzyskane wyniki pokazały, że żaden z efektów nie był istotny statystycznie.

Tabela 1. Podstawowe statystyki opisowe zmiennych ilościowych
wraz z testem normalności rozkładu

		M	Mdn	SD	Sko- śność	Kurtoza	Z	Istot- ność
Kwestio- nariusz KAM	Agresja skala ogólna	137,85	136,00	33,71	0,32	0,39	0,514	0,954
	Agresja bezpośrednia	22,52	22,00	8,14	0,40	-0,41	1,136	0,151
	Agresja pośrednia	31,69	31,00	9,66	0,53	0,46	0,848	0,468
	Drażliwość	26,69	26,00	6,18	0,11	0,02	0,902	0,389
	Opozycyjność	22,41	22,00	5,53	0,12	0,07	0,948	0,330
	Agresja werbalna	34,54	35,00	9,88	0,11	-0,25	0,677	0,749
	Skala kłamstwa	7,71	8,00	2,84	0,16	-0,53	1,359	0,050

Źródło: oprac. własne.

Otrzymany wynik oznacza, że ani płeć, ani miejsce zamieszkania nie różnicują poziomu ogólnej agresji uczniów gimnazjów. Nie zachodzi także interakcja między danymi czynnikami. Szczegółowe wyniki przeprowadzonego testu zaprezentowano w tabeli 2 i 3.

Tabela 2. Wpływ płci i miejsca zamieszkania
na ogólny poziom agresji badanych uczniów

	F	istotność	η^2
płeć	0,36	0,547	0,002
zamieszkanie	1,21	0,273	0,007
płeć * zamieszkanie	0,23	0,635	0,001

Źródło: oprac. własne.

Tabela 3. Różnice w poziomie ogólnej agresji
w zależności od płci i miejsca zamieszkania

	Kobieta		Mężczyzna		Ogółem	
	M	SD	M	SD	M	SD
Wieś	139,98	32,27	140,66	32,06	140,27	32,03
Miasto	131,71	35,53	137,38	33,59	133,60	34,76
Ogółem	136,41	33,81	139,55	32,38	137,63	33,21

Źródło: oprac. własne.

Kolejnym krokiem analizy było sprawdzenie wpływu zmiennych niezależnych na poziom poszczególnych skal kwestionariusza KAM. Uzyskane wyniki pokazały, że poziom agresji bezpośredniej był istotnie wyjaśniany przez płeć badanych, natomiast miejsce zamieszkania okazało się nieistotne statystycznie (tab. 4).

Tabela 4. Wpływ płci i miejsca zamieszkania na poziom agresji bezpośredniej u badanych uczniów

	F	istotność	$p\eta^2$
płeć	13,77	<0,001	0,072
zamieszkanie	0,02	0,880	<0,001
płeć * zamieszkanie	0,24	0,628	0,001

Źródło: oprac. własne.

Porównania średnich parami wykazały, że chłopcy przejawiali istotnie wyższy poziom agresji bezpośredniej ($M = 25,27$; $SD = 7,35$) niż dziewczęta ($M = 20,56$; $SD = 7,98$). Pozostałe efekty okazały się nieistotne statystycznie. Zestawienie średnich i odchyłeń w podgrupach widnieje w tabeli 5.

Tabela 5. Różnice w poziomie agresji bezpośredniej w zależności od płci i miejsca zamieszkania

	Kobieta		Mężczyzna		Ogółem	
	M	SD	M	SD	M	SD
Wieś	20,38	7,66	25,53	7,69	22,58	8,05
Miasto	20,79	8,45	24,75	6,76	22,11	8,10
Ogółem	20,56 ^a	7,98	25,27 ^a	7,35	22,40	8,05

Uwaga: Średnie w wierszach podzielające indeks literowy zapisany minuskułą różnią się na poziomie $p < 0,05$.

Źródło: oprac. własne.

W kolejnym kroku sprawdzano wpływ płci i miejsca zamieszkania na poziom agresji pośredniej uczniów gimnazjów. Także tym razem jedynym istotnym efektem, jaki wykryto okazał się efekt płci (tab. 6).

Tabela 6. Wpływ płci i miejsca zamieszkania na poziom agresji pośredniej u badanych uczniów

	F	istotność	$p\eta^2$
płeć	4,64	0,033	0,025
zamieszkanie	1,55	0,215	0,009
płeć * zamieszkanie	0,68	0,411	0,004

Źródło: oprac. własne.

Ponownie wyższy poziom agresji pośredniej pojawił się w grupie chłopców ($M = 33,49$; $SD = 9,31$) w porównaniu do poziomu, który wystąpił u dziewczynek ($M = 30,43$; $SD = 9,35$). Zestawienie średnich zamieszczono w tab. 7.

Tabela 7. Różnice w poziomie agresji pośredniej w zależności od płci i miejsca zamieszkania

	Kobieta		Mężczyzna		Ogółem	
	M	SD	M	SD	M	SD
Wieś	31,75	9,18	33,70	9,74	32,58	9,43
Miasto	28,71	9,39	33,08	8,58	30,17	9,30
Ogółem	30,43 ^a	9,35	33,49 ^a	9,31	31,63	9,43

Uwaga: Średnie w wierszach dzielące indeks literowy zapisany minuskułą różnią się na poziomie $p < 0,05$.

Źródło: oprac. własne.

Następna analiza badała wpływ zmiennych niezależnych na poziom drażliwości uczniów gimnazjum. Ponownie zaobserwowano istotny efekt płci. Tym razem to dziewczynki okazały się bardziej drażliwe ($M = 27,77$; $SD = 6,02$) niż chłopcy ($M = 25,13$; $SD = 6,16$). Istotność na poziomie trendu pojawiła się też w zakresie miejsca zamieszkania. Nieco wyższy poziom drażliwości pojawił się wśród dzieci mieszkających na wsi ($M = 27,30$; $SD = 6,00$) niż u osób z miasta ($M = 25,88$; $SD = 6,42$). Jak powiedziano, jest to jednak różnica jedynie na poziomie tendencji statystycznej. Dane z analizy znajdują się w tabeli 8 i 9.

**Tabela 8. Wpływ płci i miejsca zamieszkania
na poziom drażliwości uczniów**

	F	istotność	$p\eta^2$
Wieś	8,37	0,004	0,045
Miasto	2,99	0,085	0,017
Ogółem	0,02	0,885	<0,001

Źródło: oprac. własne.

**Tabela 9. Różnice w poziomie drażliwości
w zależności od płci i miejsca zamieszkania**

	Kobieta		Mężczyzna		Ogółem	
	M	SD	M	SD	M	SD
Wieś	28,54	5,91	25,64	5,77	27,30	6,00
Miasto	26,75	6,06	24,13	6,88	25,88	6,42
Ogółem	27,77 ^a	6,02	25,13 ^a	6,16	26,74	6,19

Uwaga: Średnie w wierszach dzielące indeks literowy zapisany minuską różnią się na poziomie $p < 0,05$.

Źródło: oprac. własne.

Następne analizy miały ujawnić różnice w poziomie opozycyjności oraz poziomie agresji werbalnej ze względu na płeć i miejsce zamieszkania uczniów gimnazjum. Wyniki analiz wariancji nie wykazały jednak obecności takich różnic. Nieistotne były zarówno efekty główne jak i efekt interakcyjny czynników.

Podsumowanie

Wyniki badań wyraźnie pokazują, że niezależnie od płci i miejsca zamieszkania (miasto, wieś) dzieci w wieku nastoletnim (13–17 lat) nie różnią się poziomem agresji ogólnej (potwierdzenie hipotezy 1). Niniejsze badania potwierdziły także wyniki wielu innych badaczy, iż płeć okazuje się być istotna, jeśli chodzi o formę przejawianej agresji (potwierdzenie hipotezy 2). Chłopcy znacznie częściej niż dziewczęta sięgają po agresję bezpośrednią i pośrednią. Dziewczęta okazały się być bardziej drażliwe niż chłopcy. Może to wynikać z wciąż widocznych różnic w procesach wychowawczych chłopców i dziewcząt. To chłopak ma być „twardy”, „odważny”, „silny”, co nie przystaje dziewczynie. Duże znaczenie mogą mieć także wzorce kulturowe i społeczne

przypisane płcią. Dla dziewcząt normy społeczne, co do jawnie okazywanej agresji, są nadal bardziej restrykcyjne i krytyczne. Od dziewcząt oczekuje się wrażliwości i emocjonalności. Wyższa drażliwość może świadczyć, że dziewczęta tłumią złość wewnątrz siebie, natomiast chłopcy wyładowują złość na zewnątrz. Badania pokazują także różnice płciowe w zakresie samooceny. Wynika z nich, iż dziewczęta, zwłaszcza w okresie adolescencji, są bardziej niż chłopcy krytyczne względem siebie oraz mają niższą samoocenę ogólną¹⁴. Chłopcy ujawniają wyższą niż dziewczęta samoocenę w zakresie takich zmiennych, jak wygląd i sprawność fizyczna, posiadany obraz siebie oraz satysfakcja z siebie. Dziewczęta zaś wyżej oceniają się pod względem postępowania moralno-etycznego oraz akceptacji przejawianego przez nie zachowania przez innych¹⁵. Powyższe stwierdzenia także mogą być przyczyną wyższego poziomu drażliwości, ujawnianego u dziewcząt.

Ponadto, poszukując odpowiedzi na postawione w niniejszym artykule pytania badawcze, okazuje się, że miejsce zamieszkania (wieś vs miasto) nie różnicuje młodzieży względem ogólnego poziomu agresji, a jedynie – na poziomie tendencji statystycznej – ujawnił się wyższy poziom drażliwości u dzieci z terenów wiejskich. Jest to jednak zbyt słaba różnica, aby móc wyciągać bardziej szczegółowe wnioski. Z pewnością jednak warto objąć dalszymi badaniami porównawczymi obie grupy młodzieży: mieszkających zarówno w mieście, jak i na wsi.

Wyniki tychże badań wskazują na potrzebę podjęcia kroków w celu przeciwdziałania nieprawidłowym zachowaniom agresywnym młodzieży. Ważną rolę mogą tu odegrać programy wczesnej profilaktyki adresowane do młodzieży, ukazujące skuteczne sposoby radzenia sobie w sytuacjach trudnych, uczące rozwiązywania konfliktów interpersonalnych, radzenia sobie ze stresem i złością itp. Kolejnym z kierunków takiej pracy może być pomoc młodzieży w kształtowaniu silnego systemu wartości, włączanie młodzieży w aktywność prospołeczną, jako alternatywę zachowań problemowych. Ważną rolę mogą spełniać także działania skierowane do rodziców, ukierunkowane na łamanie stereotypów płciowych, pomoc w rozwijaniu dobrych relacji z dorastającymi dziećmi, a także informujące o czynnikach ryzyka i czynnikach chroniących dzieci przed rozwojem zachowań problemowych oraz technik konstruktywnego radzenia sobie z nimi.

¹⁴ H. Kupiec, *Samokontrola zachowań a natężenie lęku u wychowanków placówek resocjalizacyjnych*, „Resocjalizacja Polska” 2013, nr 4, s. 243–256.

¹⁵ H. Kulas, *Samoocena młodzieży*, WSiP, Warszawa 1986.

Bibliografia

- Aronson E., *Człowiek istota społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.
- Babska Z., Łapińska R., Przetacznikowa M., Spionek H., Włodarski Z., Wołoszynowi L., Żebrowska M., *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, PAN, Warszawa 1976.
- Bandura A., Walters R.H., *Agresja w okresie dorastania*, Warszawa 1968.
- Borecka-Biernat D., *Rola reakcji emocjonalnych w regulacji strategii radzenia sobie młodzieży w wieku dorastania w sytuacji konfliktu społecznego*, [w:] D. Borecka-Biernat, M. Cywińska, *Konflikt społeczny w perspektywie socjologicznej i pedagogiczno-psychologicznej. Wybrane kwestie*, Difin, Warszawa 2015.
- Borecka-Biernat D., Wajszczyk K., Walęcka-Matyja K., *Rozwiązywanie sytuacji konfliktowych. Wybrane problemy*, Difin S.A., Warszawa 2019.
- Cichla J., Skwarek B., *„Uwarunkowania zachowań agresywnych u gimnazjalistów – wyniki badań empirycznych”*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 2010, nr 146: *Współczesne wyzwania polityki społecznej wobec rodziny*.
- Harwas-Napierała B., Trempała J., *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Kulas H., *Samooceńca młodzieży*, WSiP, Warszawa 1986.
- Kupiec H., *Samokontrola zachowań a natężenie lęku u wychowanków placówek resocjalizacyjnych*, *„Resocjalizacja Polska”* 2013, nr 4.
- Niechoff D., *Biologia przemocy*, Media Rodzina, Poznań 2001.
- Poraj G., *Agresja w wiejskich szkołach*, Instytut Psychologii Zdrowia Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Niebieska Linia nr 4.
- Ranschburg J., *Lęk, gniew, agresja*, WSiP, Warszawa 1993.
- Rytel J., *Różnice w poziomie agresywności polskich kobiet i mężczyzn w różnym wieku*, *„Studia Psychologiczne”* 2011, nr 11.
- Sajewicz-Radtke U., Radtke B., Kalka D., *Kwestionariusz Agresywności Młodzieży – Reaktywność Emocjonalna*, Pracownia Testów Psychologicznych i Pedagogicznych, Gdańsk 2010.